

УДК 801.773 +802.0

Ніжегородцева-Кириченко Л.О.

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ПРОТОТИПУ В СИСТЕМІ МОВИ

В статті пропонується когнітивна інтерпретація лексико-семантичного поля як фіксованого та вербалізованого фрагмента знань. Гіпотеза імплементації прототипного аранжування, яке притаманно будь-якому лексико-семантичному полю, доводиться теоретичними постулатами та практичною експлікацією концептуальної фреймової структури поля, її функціонуванням та співвідношенням з лексичними одиницями.

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, фрейм, прототип, лексико-семантичне поле, концептуальний аналіз.

Nizhegorodtseva-Kirichenko L.A.

Implementation of a Prototype in the Language System

The article provides a cognitive approach to the interpretation of a lexico-semantic field as a fixed and verbalized fragment of knowledge. The hypothesis of prototypical arrangement, which underlies any lexical field, is proved by the theoretical and practical explication of the conceptual structure its function and correlation with the lexical units within the lexico-semantic field of 'Intellectual Activity'.

Key words: cognitive linguistics, frame, prototype, lexico-semantic field, conceptual analysis

Філологічні науки надають широкий спектр досліджень у сфері теорії прототипів, яка становить підхід до проблеми категорій компромісний між платонівським і вітгенштейнівським [1, с.274]. Розвивалася дана теорія одночасно в декількох дисциплінах до деякого часу майже незалежно одна від одної: у когнітивній психології, в етнолінгвістиці, у теоретичному мовознавстві й у філософії. Корені її лежать у феноменологічних філософських концепціях – у роботах К. Штумпфа, Е. Гуссерля, М. Мерло-Понті. Піонерами в розробці цієї теорії були представники когнітивної психології, зокрема Р.Л. Солсо [1986].

Актуальність дослідження ментального лексикону з точки зору теорії прототипів обумовлена його спрямованістю на вирішення проблеми моделювання знань, об'єктивованих у лексичній системі мови, з використанням концептуальних фреймових моделей і виділенням зони прототипу в лексико-семантичних полях.

Метою статті є теоретичні обґрунтування можливості реконструкції прототипної фреймової моделі в структурі будь-якого лексико-семантичного поля, а зокрема в ЛСП «Інтелектуальна діяльність».

Прототипна семантика виходить із розуміння лексичного значення як **прототипу**, що є результатом категоризації – узагальнення й типізації інформації в мисленні людини. Основна думка теорії прототипів, що служить фундаментом для когнітивізму в цілому, полягає в тому, що концептуальні структури є результатом нашого тілесного досвіду й тільки завдяки йому й набувають сенсу [1, с. 276;]. Прототипи формують концептуальну основу семантики окремих слів, так як співвідносяться із сигніфікативним компонентом їхнього значення, а також концептуальну основу словесних угруповань, де значення одиниць об'єднуються в семантичні мережі, що структурують загальну понятійну категорію [5, с. 346-347].

У психології й лінгвістиці було запропоновано кілька визначень прототипу. Відповідно до однієї з концепцій, прототип є щось середнє з усіх екземплярів, що належать до однієї категорії. Це абстракція, що зберігається в пам'яті і відображає певну тенденцію. Математично таку абстракцію можна зобразити як точку в гіпотетично багатовимірному просторі, у якій перетинаються середні відстані від всіх ознак, що характеризують дану категорію [11; 3]. За іншою концепцією, прототип не є чиста абстракція, це цілком визначений образ, у якому поєднуються найбільш частотні, характерні ознаки, властиві деякому набору екземплярів. Даний образ є кращим представником відповідної категорії [10; 6, с. 99]. Саме ця точка зору, сформульована первісно у філософських роботах Л. Вітгенштейна [15] і психологічних роботах Е. Рош [13], одержала визнання й подальший розвиток у лінгвістиці.

У лінгвістичних роботах поняття прототипу має двояке трактування. З одного боку, під прототипом розуміється одиниця, що проявляє найбільшою мірою властивості, спільні із властивостями інших одиниць даної категорії [1; 4]. Тим самим прототип уподібнюється культурно обумовленому асоціату

деякої узагальнюючої категорії [13]. У цьому випадку сам термін “прототип” співвідноситься із центральним членом категорії [14, 59]. З іншого боку, під прототипом розуміється одиниця, що реалізує концептуально істотні ознаки категорії в найчистішому вигляді й найповніше, без домішки інших властивостей [5; 10, с. 117].

Для цілей лінгвістичного аналізу друге визначення видається більш проблематичним, оскільки ознаки сутності, представленої в семантиці знаку, можуть бути різноманітні, і їхню вагомість для категорії в цілому не завжди можна чітко визначити. У силу цього в когнітивній лінгвістиці більш розповсюдженим є перше трактування прототипу.

У руслі цього трактування відзначається, що члени однієї категорії об'єднуються не в силу наявності обов'язкових властивостей, але скоріше тому, що вони демонструють - причому, більшою чи меншою мірою – деякі риси подібності з тим членом, який вибирається в якості "кращого представника" категорії, тобто її прототипу. У теорії прототипів має місце скоріше згущення, групування членів категорії навколо прототипу, при тому, що більшість конститuentів категорії із самим прототипом не збігаються. Цей прототип закладений у людській думці; він не аналізується, а просто “даний” (презентований), тобто існує а priori, і ним можна маніпулювати. Члени категорії, які розташовані ближче до прототипу, мають право “членства” у даній категорії та “ступенем її репрезентативності” у більшій мірі, ніж ті члени, які стоять далі від прототипу [10, с.123; 9; 1, с. 274-275]. Тим самим для віднесення об'єкту до того чи іншого поняття (категорії) потрібно виявити в ньому риси “сімейної подібності” (family resemblance) із прототипом як екземпляром класу, що найкраще відображає його типові властивості [3, с. 20-21; 4, с. 37].

У цілому, при дослідженні прототипних категорій були виділені їх наступні основні властивості: 1) центральність: категорія визначається не як сукупність або перетин елементів, які входять до неї, а, скоріше, у термінах центрального (прототипного) елементу, що входить до категорії та має

максимальне число ознак, спільних з іншими елементами даної категорії і максимально віддалений від елементів інших категорій; 2) сімейна подібність: приналежність до категорії визначається на основі схожості ознак даного елемента і прототипу; 3) категоріальна чистота: категоріальна чистота елементів визначається кількістю ознак, які є в них спільними із прототипом; 4) гетерогенність (неоднорідність) елементів, що входять до категорії: елементи, що мають спільні ознаки із прототипом, можуть мати відмінні ознаки при порівнянні цих елементів між собою; 5) нечіткість: категорія не має строго окреслених меж, і периферійні ділянки перетинаються із спільними ознаками інших категорій; 6) виваженість: прототипні моделі можуть бути використані для опису тих випадків, у яких деякі ознаки прототипу набувають більшої ваги й значимості для рішення про категоріальну приналежність, у зв'язку із чим прототип-модель може усе більше нагадувати категоріально-ознакову модель. Прототипові й категоріально-ознакові структури можна розглядати як два полюси континууму, у середині якого розташовуються моделі зі зваженими ознаками [10; 4; 14].

Однак слід зазначити, що, незважаючи на досить великий перелік властивостей, притаманних прототипній категорії, залучення деяких з них для опису конкретних лінгвістичних феноменів видається проблематичним. До таких феноменів відносяться вербалізовані поняття, що не мають опори в онтології світу, зокрема поняття, що стосуються сфери внутрішнього, психічного життя людини. Основна складність у цьому випадку полягає у вичленуванні ознак (аналогів семантичних компонентів значення в традиційній семантиці), на основі яких визначаються центральний член категорії, а також її периферійні члени.

Дане ускладнення має місце і у нашому дослідженні, де слова типу *mind*, *intellect*, *intelligence*, *cognition*, *thought*, *reason* та ін., що входять до складу лексико-семантичного поля ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ, проявляють багатозначність, вказуючи на цілий ряд концептів. У зв'язку із цим вичленування ознак цих концептів, а також встановлення їхньої вагомості для

ідентифікації відповідної понятійної категорії, об'єктивованої у значній за обсягом групі лексики, технічно важко здійснити. Тим самим ускладнюється й застосування критерію “сімейної подібності” елементів, який використовується при виявленні центрального члена (членів) категорії й категоріальної периферії.

Отже, для виявлення прототипу понятійної категорії, що лежить в основі ЛСП, необхідним є інший, загальніший принцип. Такий принцип, по суті, викладений у роботі Лакоффа, де вказується на те, що, по-перше, центральний член прототипної категорії повинен належати до базового рівня, тобто представляти середню ланку в ієрархічній структурі. По-друге, центральний член або члени категорії розпізнаються швидше, раніше запам'ятовуються й легше всього вербалізуються, або “ословлюються” [10]. Саме даний принцип ідентифікації поняття, що є прототипом категорії ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ, використаний надалі при аналізі лексичних одиниць.

Іншим істотним для нас моментом концепції Дж. Лакоффа є твердження про те, що прототипна категорія структурується не тільки шляхом вичленування центральної (ядерної) і периферійної зон. І центральна, і периферійна зони також особливим чином структуровані. Концептуальною моделлю прототипу як конститuenta, що репрезентує категорію якнайкраще, є центральна схема, яка може бути представлена у вигляді фреймової або мережної моделі. Моделі ж периферійних ділянок категорії є трансформаціями центральної схеми. Трансформації можуть бути двох видів – трансформації генералізації, при яких центральна схема узагальнюється, тобто деякі понятійні елементи моделі елімінуються, а також трансформації специфікації, при яких центральна схема конкретизується, доповнюється деякими новими поняттями [10, с. 12].

Такий підхід до структурації прототипної категорії не торкається основних сутнісних моментів: зберігається постулат про наявність у межах категорії центральної й периферійної зон, залишаються незмінними положення про гетерогенність елементів, що входять до категорії, і про нечіткість, розмитість категоріальних меж. У цілому прототипна категорія постає як

“когнітивна сфера” [12; 7], або “ментальний простір” [8], що структурується на основі ментальної, або концептуальної, моделі [14; 3]. Остання є структурою знань, для представлення якої використовуються фрейми, пропозиції й мережі.

Таким чином, подальше дослідження фактичного матеріалу, метою якого є відтворення концептуальної моделі лексико-семантичного поля ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ, передбачає вирішення наступних завдань: 1) побудова загальної концептуальної схеми поля (мережної моделі); 2) реконструкція концептуальної схемати поля (розширеної мережної моделі, де кожний вузол мережі структурований у вигляді фрейму); 3) виявлення тих ділянок даної схемати, які представляють центральну (прототипну) і периферійну зони відповідної понятійної категорії.

Іменники, що номінують категорію ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ, утворюють лексико-семантичне поле, одиниці якого певним чином упорядковані. Ця впорядкованість визначається специфікою самої понятійної категорії. Дана категорія підрозділяється на понятійні парцели, які лежать в основі відповідних мікрополів, що входять до складу ЛСП. Співвідношення між понятійними парцелами базується на концептуальній структурі, що демонструє існуючі між ними типи відносин і зв'язків. Ці зв'язки реконструюються шляхом аналізу семантики лексичних одиниць.

Дані нашого дослідження дозволяють відтворити модель відносин між понятійними парцелами. Ця модель є ієрархічною партонімічною мережею, що включає вузли, які належать до того самого або до різних рівнів. При цьому вузли того самого нижчого рівня (підрівня) є частинами, що входять у ціле, представлене вузлом вищого рівня (надрівня). Вершиною ієрархічної моделі є поняття ЛЮДИНА. Партонімічне поняття ПСИХІКА/ДУША, асоційоване з *ментальною діяльністю*, далі членується на однорівневі парцели ПІДСВІДОМІСТЬ і РОЗУМ/СВІДОМІСТЬ. Остання парцела, безпосередньо пов'язана з *інтелектуальною діяльністю*, включає складові ВІДЧУТТЯ / СПРИЙНЯТТЯ й ПІЗНАННЯ. Поняття “відчуття/сприйняття” є маргінальним, що належить понятійним сферам “свідомість” і “підсвідомість”. Специфікація

поняття “пізнання” представлена в однорівневих партонімах МИСЛЕННЯ /РОЗУМ/МІРКУВАННЯ й ПАМ'ЯТЬ. Складовими поняття “мислення” є РОЗГЛЯД /ВИВЧЕННЯ/ПОШУК, МІРКУВАННЯ, РОЗУМІННЯ/ЗНАННЯ й ВИСНОВОК/СУДЖЕННЯ /ОЦІНКА. Поняття “пам'ять” формується складовими ЗАПАМ'ЯТОВУВАННЯ /ЗБЕРЕЖЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ й СПОГАД/ЗДОБУВАННЯ ІНФОРМАЦІЇ. Парцели понятійної категорії “Інтелектуальна діяльність”, які належать до того самого рівня ієрархічної моделі, демонструють відносини, які базуються на сукцесивній суміжності: понятійні парцели фіксують послідовність інтелектуальних операцій.

Крім того, аналіз семантики лексичних одиниць дозволяє реконструювати модель зв'язків між концептами в межах кожної з парцел. Ці концепти, виведені зі значень ЛСВ слів, що йменують понятійні парцели, об'єднуються на основі концептуальної моделі, що є результатом інтеграції предметно-центричного й акціонального фреймів, розроблених на основі концепції С.А. Жаботинської [2].

Модель включає дві споконвічних предметних сутності. Одна з них – **ЩОСЬ: ментальний об'єкт** – виступає в ролі логічного суб'єкта, до якого примикають якісний і акціональний предикати (ТАКЕ ← ЩОСЬ ІСНУЄ → ТАК /стан, процес, акт/). Акціональний предикат обумовлює зв'язок ментального об'єкта з іншою предметною сутністю, що входить у фрейм – **ЩОСЬ: результат**, що є продуктом інтелектуальної діяльності. Сама ця діяльність визначається тим, що ментальний об'єкт наділений здатністю до її здійснення, тобто може виступати в ролі діяча, або агенса. Емпіричний матеріал, представлений іменниками, що позначають якісні й акціональні характеристики ментального об'єкта (**ЩОСЬ: якість** і **ЩОСЬ: стан/процес/акт**), є наслідком номіналізації, або згортання пропозицій ЩОСЬ ІСНУЄ ТАКЕ й ЩОСЬ ІСНУЄ ТАК: стан/процес/акт. Таким чином, кожна з парцел ієрархічної концептуальної моделі, що структурує позначувану іменниками категорію “Інтелектуальна діяльність”, має наступні понятійні аспекти: 1) ЩОСЬ: ментальний об'єкт, здатність, агенс; 2) ЩОСЬ: якість

ментального об'єкта; 3) ЩОСЬ: прояв здатності – стан, процес, акт; 4) ЩОСЬ: результат прояву здатності.

Інтеграція фреймової моделі парцел в ієрархічну структуру понятійної категорії перетворює цю структуру з концептуальної схеми (грубозернистої репрезентації) у концептуальну схемату (дрібнозернисту репрезентацію). Схемата дає більш чітке уявлення про те, як співвідносяться між собою концепти, позначувані одиницями ЛСП і їхніми лексико-семантичними варіантами.

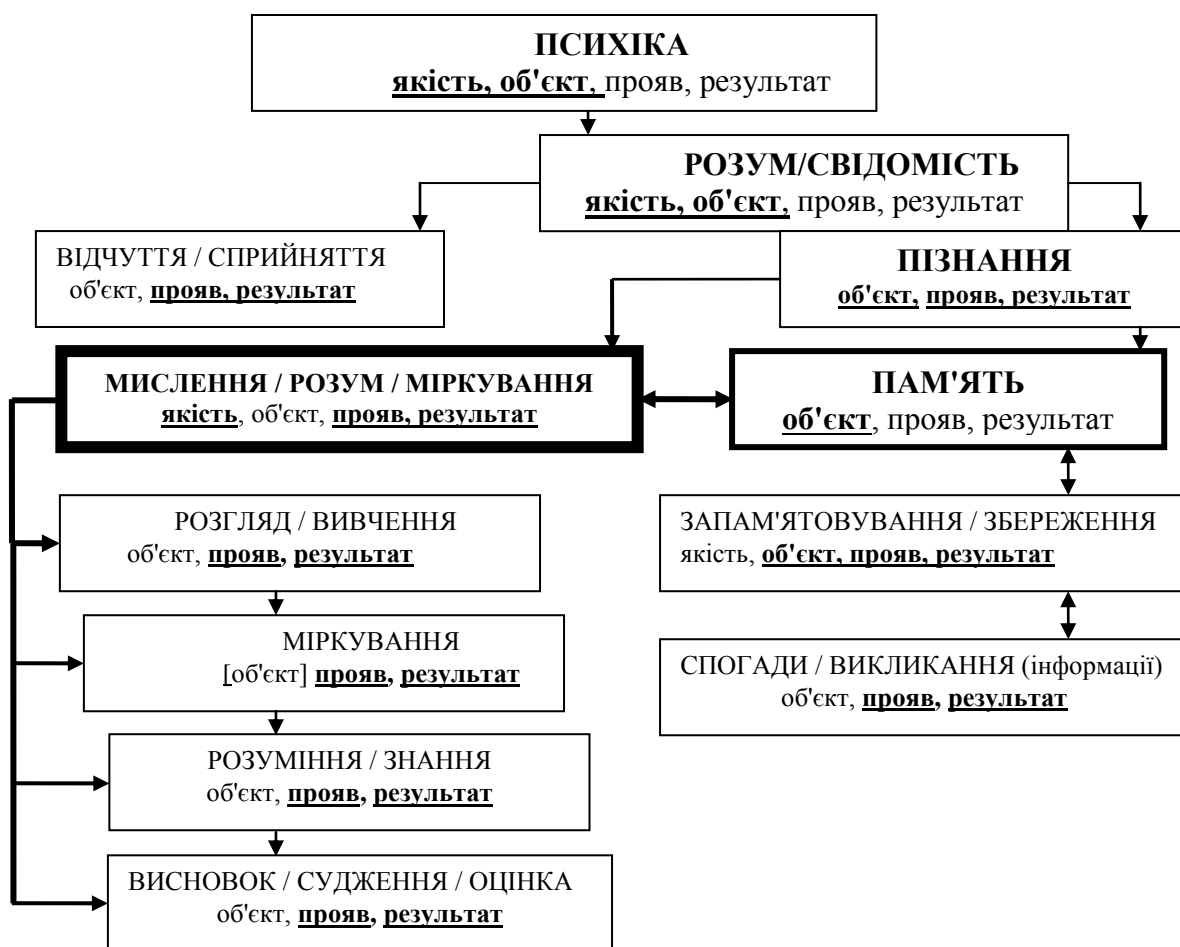

Схема 1. Структура прототипної категорії ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ (основа – концептуальна схемата категорії)

Відповідно до сучасного трактування понятійних категорій, вони є прототипними. Вони мають центральну зону, де локалізуються прототипні концепти, що представляють дану категорію щонайкраще (вони спливають у пам'яті раніше, ніж інші, частіше використовуються й легко вербалізуються), а також периферійну зону, яку формують інші концепти. Концепти центральної зони належать до базового, середнього рівня в ієрархії концептів. Відповідно,

модель таких концептів є центральною моделлю прототипної категорії. Формуючи зміст понять, що належать до категоріальної периферії, ця модель видозмінюється: вона узагальнюється (генералізується) для тих понять, які відносяться до рівнів, що знаходяться вище від центрального; вона конкретизується (специфікується) для тих понять, які розташовуються нижче центрального рівня.

Сказане є справедливим і для категорії ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ, що лежить в основі розглянутого нами ЛСП. Як свідчить аналіз фактичного матеріалу, до центральних понять, що представляють категорію найкращим чином, відносяться МИСЛЕННЯ/РОЗУМ/МІРКУВАННЯ й ПАМ'ЯТЬ. При цьому перше поняття відіграє домінуючу роль, про що, зокрема, свідчить найбільша кількість слів, що позначають це поняття, та їх лексико-семантичні варіанти. Верхня периферійна зона категорії формується генералізованими поняттями ПІЗНАННЯ (корелят – ВІДЧУТТЯ/СПРИЙНЯТТЯ), РОЗУМ/СВІДОМІСТЬ і ПСИХІКА/ДУША. Нижня периферійна зона включає корелятивні поняття РОЗГЛЯД/ВИВЧЕННЯ/ПОШУК, МІРКУВАННЯ, РОЗУМІННЯ/ЗНАННЯ, ВИСНОВОК/СУДЖЕННЯ/ОЦІНКА, ЗАПАМ'ЯТОВУВАННЯ /ЗБЕРЕЖЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ й СПОГАДИ/ЗДОБУВАННЯ/ВИЛУЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ.

Кожне із цих понять структурується на основі однієї й тієї ж фреймової моделі, що включає 4 вищезгаданих слота. Відмінність полягає в тому, що заповнюваність цих слотів ознаками різна. У структурі понять, що відносяться до периферійної зони генералізації, число ознак, що заповнюють слоти моделі, є меншим у порівнянні з поняттями центральної зони. У структурі понять, що формують периферійну зону специфікації, кількість таких ознак зростає.

Аналіз фактичного матеріалу дозволив встановити, що серед сутностей, які входять до складу фреймової моделі категоріальних парцел: “ментальний об'єкт-здатність”, “якість ментального об'єкта”, “прояв здатності (стан, процес, акт)” і “результат”, – прототипними, найбільш повно представленими в ЛСВ одиниць поля, є ПРОЯВ ЗДАТНОСТІ (СТАН, ПРОЦЕС, АКТ) і РЕЗУЛЬТАТ, що відповідає характеру самої категорії “Інтелектуальна діяльність”.

Будучи параметрами, у термінах яких осмислюється кожна з понятійних парцел категорії, концепти, представлені слотами фрейму, мають різну інтенсивність ословлювання в кожній з парцел. У цьому випадку можна допустити, що поняття, лексикалізовані в парцелах, також організовані за принципом прототипу. Результати здійсненого нами аналізу дозволяють стверджувати, що значення іменників, які номінують центральні парцели категорії співвідносяться насамперед з наступними поняттями: МИСЛЕННЯ/РОЗУМ/МІРКУВАННЯ – “прояв здатності ментального об'єкта (стан, процес, акт)”, “результат”, “якість ментального об'єкта”; ПАМ'ЯТЬ – “ментальний об'єкт”.

Рухаючись вгору від центрального рівня, у значеннях іменників спостерігається прототипний зсув убік поняття “ментальний об'єкт”, у той час як у значеннях іменників, що йменують концепти нижчого рівня спостерігається прототипний зсув убік поняття “діяльність ментального об'єкта” (прояв його здатності у вигляді певного стану, процесу або акту).

Концептуальна модель категорії ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ, що формує інфраструктуру ЛСП, дозволяє більш чітко усвідомити принцип організації відповідних лексичних одиниць у єдиній системі і є основою для організації фактичного матеріалу в словнику-тезаурусі. Крім того, дана модель може бути використана для пояснення феноменів полісемії й синонімії в межах поля.

Литература

1. Демьянков В.З. Доминирующие лингвистические теории // Язык и наука конца XX века – М.: Ин-т языкознания РАН. – 1995. – С. 239-320.
2. Жаботинская С.А. Когнитивные и номинативные аспекты класса числительных (на материале современного английского языка). – М.: Ин-т языкознания РАН, 1992. – 216с.
3. Кубрякова Е.С. Проблемы представления знаний в современной науке и роль лингвистики в решении этих проблем // Язык и структуры представления знаний. – М.: ИНИОН РАН. – 1992. – С. 4-38.
4. Фрумкина Р.М. Концепт. Категория. Прототип // Лингвистическая и экстралингвистическая семантика: Сб. аналит. обзоров. – М.: ИНИОН РАН. – 1992. – С.28-43.
5. Aitchison J. Language and Mind // An Encyclopaedia of Language / Ed. by N. E. Collinge. – London, New York: Routledge, 1990. – P. 333-370.

6. Givon T. Prototypes: Between Plato and Wittgenstein // Noun Classes and Categorization: Symposium on Categorization and Noun Classification Proceedings. – Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. – 1986. – P. 77-102.
7. Jackendoff R.S. Conceptual Semantics and Cognitive Linguistics // Cognitive Linguistics. – 1996. – No 7-1. – P. 93-129.
8. Fauconnier G. Mental Spaces: Aspects of Meaning. Construction in Natural Language. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1994. – 190 p.
9. Fillmore Ch. J. An Alternative to Checklist Theories of Meaning // Proceedings of the First Annual Meeting of the BLS: In 2 volumes. – 1975. – Vol. 1. – P. 123-131.
10. Lakoff G. Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. – Chicago: Univ. of Chicago Press, 1987. – 614 p.
11. Neumann P. G. Visual Prototype Formation with Discontinuous Representation of Dimensions of Variability // Memory and Cognition. – 1977. – № 5. – P. 187-197.
12. Posner M. I., Keele S. W. On the Genesis of Abstract Ideas // Journal of Experimental Psychology. – 1968. – № 77. – P. 353-363.
13. Rosch E. Natural Categories // Cognitive Psychology. – 1973. – Vol. 4. – №3. – P. 328-350.
14. Taylor J. R. Linguistic Categorization: Prototypes in Linguistic Theory.– Oxford: Clarendon Press, 1995. – 310 p.
15. Wittgenstein L. Philosophical Investigations. – Oxford: Basil Blackwell, 1967. – 272 p.